

Liturgia online – <http://www.liturgia.hu>

Szerző Kucharek, Casimir

Cím Az ikonosztázion előtti papi imák magyarázata

Megjelenés The Byzantine-Slav Liturgy Of St. John Chrysostom Combermere 1971, 225-233.

Tárgyszavak bűnbánattartás gyakorlata, tisztulás, imádság, bizánci liturgia

Casimir Kucharek

Az ikonosztázion előtti papi imák magyarázata

(*The Byzantine-Slav Liturgy Of St. John Chrysostom
Combermere 1971, 225-233.*)

Fordította: Pásztor Gergely

Bevezetés

A pap és a diakónus bemerészkedik a Szent Helyre, a Szentélybe, de csak miután megtisztították magukat a bűnbánat imádságaival, és a kegyelemért való könyörgéssel. Csak akkor érthetjük meg egy ilyen tisztulásnak a feltétlen szükségességét, ha megpróbáljuk felfogni azt a hatalmas tiszteletet, hódolatot és félelmet, amit a keleti görögök és szlávok éreznek a szentély iránt. Ilyen volt az ősi zsidók tisztelete és félelme Jahve iránt, aki előtt a menny megrendül és a föld megremeg. Még a szentély elnevezését is párhuzamba állították a zsidókéval: a Szent hely, Szentek Szentje. Ezek nem üres mondatok voltak. Ez csakugyan az Isten lakhelye a földön. Ez nem az istenség rejtélyes, misztikus jelenléte volt a szent tárgyakban, az ikonokon: ez valóságos eucharisztikus jelenléte volt.

Ahhoz, hogy megközelítsük az isteni jelenléte valamilyen formában, rituális tisztaságban kell lennünk. Az a mérték, ahogyan a "rossz Nomocanon", az apokrif, megőrizte a rituális tisztaságot, az fantasztikus, de a "jó", a miáltalunk használt, hiteles, viszont szigorú volt. Sajnos az ősi szlávok gyakran képtelenek voltak különbséget tenni a jó és a hamis között, és ennél fogva egy időben az egyiknek, vagy a másiknak engedelmessé váltak. Mindenekfölött uralkodó volt a rituális tisztátalanságtól való félelem, ami pszichológiai, fiziológiai és morális jellegű volt. A

rituális tisztaság kánoni pontossága megkövetelt ilyen kisebb cselekedeteket mint az evangéliumcsokolás, az áldott kenyér fogyasztása (antidór). Még a templomba való belépés sem volt ajánlott vagy tanácsolt a nagyobb tökéletesség érdekében: ennek megtartása kötelező volt morális bűn terhe alatt, mert az istenség méltatlan megközelítése félelmetes veszéllyel járt. Ha a kis dolgokban félelem volt, mint például a szentélybe való belépésnél, akkor maga az Isten jelenléte borzasztó lehetett. Ez, nem mint a könyörületes szerető Krisztusnak a lakhelyére vonatkozott hanem a Pantokrátornak, az ég és föld császáranak a földön, az Ószövetség Istenének lakhelyére. Az ikonosztázion eredeti és az összes fiziológiai jelentése alapozta meg ezt a meggyőződést. Az egyetlen, aki mondta: *“Oldd le lábadról sarudat, mert a hely, ahol állsz, szent föld!”* (Kiv 3,5), ugyanaz az Isten volt, aki a szentélyben lakozik.

Ebben az összefüggésben, ilyen jelentést kapcsoltak az ikonosztázion előtt imádkozókhoz. A bánat által való megtisztulás az bűnbocsánatért, és a kegyelemért való siránkozás sürgőssé és mindenekelőtt fontossá válik. A mondatok *“ne hagyj minket elvesznünk”, “Uram terjeszd ki kezedet a te szent lakhelyed magasságából”* és *“hogyan feddhetetlenül állhassak a te félelmetes oltárod előtt”* nem szócséplések, hanem mint az ősi bizánci hagyomány teljes irodalmi felfogását jelenti. A szent szolgálat felajánlásának még az angyali tisztaság is követelménye volt.

“Amikor a pap lelesdi a Szentlelket és felajánlja a félelmetes szolgálatot, mondd milyen szinten kell hozzá viszonyulnunk? Milyen tisztaságot követel meg tőlünk, miféle hódolatot? Akkor gondolkodj el azon, hogy milyen kezekkel alkothatta azokat, akik ilyen szolgálatokat teljesítenek! Melyik lehet az a nyelv, amelyik ilyen szavakat kimond...? Ebben a pillanatban körülveszi minden angyal a papot, és az összes mennyei hatalmak kölcsönzik jelenlétüket, és ezt a teljes időszakot eltöltik az oltár körül, hogy tiszteljék őt, aki ott jelen van a szent szolgálatban”.¹

Az imádságok első csoportja, a *“Miatyánkot”* is beleértve, tartalmazza az egyéb isteni szolgálatok szokásos kezdetét is a bizánci szertartásban. Ez a papnak egy szolgálati bevezetést ad az ő helyettes szolgálatához, minthogy közvetítő az Isten és az ember között. Ez, mintegy az udvari nagykövet bevezető protokollja. Ebben a kérelemben egy nagykövet kettős szereppel, mintegy az igazságosztó Isten

képviselője a nép előtt, és a nép pedig őelőtte. Kijelölte a pártfogás kieszközlését egy más hatalomtól, de egy követ nem rögtön saját ügyét fogja képviselni, hanem először bemutatja magát barátságos kellemmel. A papi közbenjárás nem mindjárt a kegyelemért való könyörgéssel kezdődik: először egy hivatalos szertartást kell végeznie. Ezek a Mindenhatóhoz intézett imádságokból, könyörgésekből és dicsőítésekből állnak: *“Áldott a mi Istenünk öröktől fogva...”*, *“Dicsőség néked Isten...”* *“Mennyei király...”* stb. Csak ezek után a figyelmességek után következik a pártfogásért, a bűnöktől való tisztulásért és a kegyelemért való könyörgés. Az imádságok ezen csoportjának minden kérését megelőzi néhány dicsőítés vagy imádságforma, ami csak a bók egyszerű szava, *“Ó, Uram!”* vagy *“Ó, Mesterem!”*. Ezek a rövid fohászok a *“Mi Atyánkat”* számunkra mint erős közbenjárót mintázzák meg, mint az összehasonlíthatatlan közbenjáró imádságot készítik elő. Mielőtt valamit is kérne az Istentől, az Úr imádságát mondja el. Az isteni név dicsőítése, természetesen már megvolt a Krisztus előtti zsidó nép liturgikus imádságainak általános kezdetében is. A korai keresztények ennek megfelelően alakították ki a saját liturgikus imádságukat.

A bűnbánati tropárok

A keleti kereszténység félelemmel remegő alázatosságban közelítette meg Istent, de sohasem remény nélkül. Az Egyház félelme sohasem kétségbeesés, mióta ismeri Krisztus megértését és könyörületességét. Egyfelől az utolsó ítélet félelmetes fenyegetése megkeményítette az Egyház öntudatát; másfelől a Megváltó szerető és alázatos képe, a szűkölködés és szenvedés gyógyító okát ömlesztette az Egyház lelkébe. Kelet aszketizmusának felépítése mindig összekapcsolódott egy személyes bűntudat, bűn, és bűnbánat éles érzésével, amit a reménnyel díszítettek. Ez a lelkület mutatkozik meg a bűnbánati tropárokban. A szavak rendkívüli gazdagságát mutatják ezek a görögből fordított tropárok és kontákok. Majdnem olyanok mint az

¹ Aranyszájú Szent János: *A papságról*, 6.4. (Edit. Montfaucon I, 424 AB).

absztrakt festmények ügyel ecsetvonásokkal lefestve, amik általában sok mindent megkövetelnek. Csodálatosak az őszinteségükben és alázatosságukban. Képviselnek, könyörögnek, áhítóznak az Isten meghallgatásáért, mint ahogy egy csökönyös gyermek teszi ezt az apjával: *“Add kegyelmedet... mert hinni akarunk benned... Ne haragudj reánk nagyon”*. Az ok, amiért az Isten könyörületes, a következő: Mert ő a mi Istenünk!²

Egyik teológiai indoklás sem tudja ezt megmagyarázni. Egy gyermek, amikor megbántotta az apját, néhány, a többihez képest megbocsáthatatlan vétékért, ezt mondja: *“Megbocsátasz, mert az én apám vagy”*. Semmi más nem szükséges. Semmi más nem lesz elég. A gyermek számára történő ilyen megbocsátásra csak az atya képes. Isten, formálj minket! Mi mindnyájan az ő keze munkája vagyunk, és ennél fogva semmi mást nem tehetünk, mint hogy segítségül hívjuk a nevét. Kedves lesz, mert ő az Isten.

A bizánci-szláv liturgia magasztalja Jézus anyjának személyét, Bohorodytsja Divo, irodalmian az Istenszülő Szüzet. Az összes neve közül ez a legmegbecsültebb. Így vagy úgy, az összes öt illető cím magából az istenanyaságából származik. Sok neve ismert a szlávoknál, de szívükben ő mindig az Isten Anyja és ennél fogva egészen kegyelemmel teljes. Ez az, amiért teljes bizalommal fordul hozzá az Egyház, ez az, amiért szereti és hűséges hozzá. Bizánc liturgiája sugalmazza az ő nagy odaadását iránta, és folytatja ennek táplálását. A bizánci Egyházban csakugyan ez az Istenszülő iránti odaadás mindig igen mély volt. Himnuszok ezrei nem csupán tropárok és kontákok formájában, hanem más hozzá intézett zsolozsmákból és énekes imádságokból álltak, amiket szláv nyelvre fordítottak. A keleti egyház naptárának az év minden napjára van Mária ünnepe, ezért a 365 ünnep vagy rá vagy az ő csodáira vonatkozik. Az ő nevének bevezetése és a liturgikus imádságokban való lehetséges legteljesebb dicsőítése volt az ősi bizánci liturgikusok egyik jelentős

²Ugyanaz a teológiai indok a kegyelem kikönyörgésére a Krétai Szent András *Bűnbánati Nagy Kánonjában*: *“Szándékosan és akaratlanul elkövetett, nyilvánosan és titokban művelt, ismert és ismeretlen vétkeimet bocsásd meg, ó Megváltó Istenem! Irgalmazz nekem és üdvözíts engem! (I. Óda, 20. irmosz); vagy még tisztábban: Bár*

gondja. A sok száz tropár közül, melyeket az ő tiszteletére írtak, az egyike a legjobban ismertnek és szeretettnak. A legtöbb pap is kívülről tudja, és ezeket együtt éneklük a bűnbánatiakkal, mint eisodikával, vagyis bemeneteli énekekkel, az eucharisztikus liturgiában. Ezek a tropárok már azelőtt is jól ismertek voltak, mielőtt az eucharisztikus liturgia papi előkészületének részévé váltak.

Tropárok Krisztus és az ő Anyjának ikonjai előtt

Alapvető különbség van a bizánci ikonok és a nyugati szentképek magyarázata között. Csupán csak később tartották ezeket olyan ábrázolási módnak, amiknek jelenléte valahol a mennyekben van. Az ikon a bizánci kereszténység számára egy valóságos teofánia, az isteni energia földi munkájának erőteljes megnyilvánulása. Néhány lelki úton ábrázolt személy van valóságosan az ikonon megjelenítve.³ Ebben a jelenletben áramlik a bűnnel teli világ megtisztító és megszentelő kegyelme. Hogyan magyarázza a titokzatos jelenletet az ikonon? Ugyanolyan nehéz meghatározni ebben a jelenletben, mint amilyen nehéz megmagyarázni az Úr dicsőségének jelenletét, mint a Krisztus nevében való összejövetelt (vö. Mt 18,20). Az ilyen jelenlet még inkább igaz volt. Ez a titokzatos tanítás ami az ikonokat illeti Nisszai Szent Gergelytől származik, aki talán elsőként fejtette ki e tanításnak a főbb vonalát, mint a templom épületének – *“mennyország a földön”* – eszméjét, illetve az egész keleti tipológia mesteri eszméjét.⁴ Tanrendszerét mások fejlesztették tovább és foglalkoztak vele. A VIII. századi szerzők pl. a *“Rerum ecclesiasticarum contemplatio”* című művet merészen idézték: *“a mennyország, ahol a háromszemélyű Isten lakozik és*

egyedül vagyok olyan ember, ki minden embernél többet vétkeztem, de Neked, ó Emberszerető, mint a Mindenség Urának, van hatalmad arra, hogy a bűnöket megbocsásd!” (IV. Óda, 3. irmosz, 2. vers.)

³ A XII. század körüli novgorodi Kirik atya szerint ez az ábrázolásmód magyarázza a lelkiállapot zavarodottságát: “Ha valaki ikonokat, vagy a legdrágább keresztet tartja szobájában (*klet*), vajon törvényes-e, hogy ugyanabban a helységben egyúttlegyen (házaséletet folytasson) a feleségével?” Habár Niphont püspök igenlően válaszol (*Kirik- Sabbas ,4*), a moszkvaiaknak más a véleményük.

⁴ Nyssai Szent Gergely: *Mózes élete* (PG 24,181-246 [görög rész])

mozog, a földön az Egyház szent helye, a templom”.⁵ A mennyország jelenléte könnyen elvezet a templomtól az ikonig.

Nyugat sohasem értette meg az ikonoklaszta vitát. Nem látta át az ikonoknak mint dogmatikai kérdéseknek mélységes tiszteletét, hanem csak mint egy egyszerű fegyelmi ügyet. Másrészt a bizánci egyház tisztán látta a VII. Egyetemes Zsinat döntését, a megtestesülés titkának jobb megértése felé történő eredményét, vagy még pontosabban, maga az Isten párbeszédének a titkát a világgal és a megváltott emberrel.⁶ Ezért volt az ikonográfia ilyen fontos tudomány. Soha sem egy művészi műfaj volt csupán. A hagyományőrző ikonfestők, hogy méltóak legyenek erre a munkára, négy nappal azelőtt, mielőtt ecsetüket kézbe vették volna, imádkoztak és böjtöltek - mert csak így voltak képesek kapcsolatot teremteni az istenséggel az ábrázolásukon keresztül. Mert az ikonok emberi formákat ábrázoltak, így *“születtek újjá az örökkévalóságban”*; a személyek testét a kegyelem által átszellemiesítették az imádkozóban, amit az ikonfestők megkíséreltek átadni a teológiai jelentésen és a színek, valamint a formák szimbolikáján keresztül. A szenteket például arccal előre nézve ábrázolják, és így a teljes arcukat mutatják; ezért egy lelki ember nem tud részember lenni, fél szemmel nézni valamit. *“A lélek az ami az, isteni dicsőségtől van megvilágítva — tanítja Nagy Szent Makariosz — az válik teljes világossággá és láthatóvá... és nem mond le arról, ami mögötte van, hanem együtt áll és előre tekint”*.⁷ Valójában a szentek titokzatos jelenlétének megfestéséhez az alapot az ő nagyfokú tiszteletük jelentette a szlávoknál. Az ikonokat a szoba keleti sarkába kellett helyezni egy kisebb fajta kegyhelyre, amit Kivotnak neveznek (a kivot szó mintegy oltár tabernákulumnak felel meg), üvegtokba téve és selyemre vagy bársonyra fektetve. Az ilyen sarkokat *“vörösnek”* nevezték, ami a gyönyörű szó szinonimája az ószláv

⁵ Ps.-Germanus: *Rerum eccl. contempl.* (PG 98,384-385), egy, a templom leírásaitól átszőtt, tipológiai remekmű.

⁶ Ezt a párbeszédet először teljesen Krisztusra vonatkoztatták azáltal, hogy Ő oszthatatlan személyi egység (unio hypostatica), de kiterjesztették a kegyelemre és az összes olyan dologra, ami valamilyen módon kegyelmet közvetít: a szentségekre, a liturgiára és az ikonokra.

⁷ Macarius, *Fifty Spiritual Homilies*, I,2 (PG 19,1169 C [görög rész]). Ezek a *homiliák* a hagyomány szerint Egyiptomi Szent Macariustól származnak (talán a 4. századból), de ma már úgy vélik, hogy egy névtelen szerző műve, az V. század első feléből.

nyelvben. Ez még néha valamiféle rendkívüli, ünnepélyes, vagy módfelett fontos dolgot is szokott jelenteni.⁸ Még az egyszerű paraszt ember is a tőle telhető legegyszerűbben megpróbálja fölékesíteni ezt a sarkot egy makulátlan tisztaságú gondosan hímzett vászonkendővel a sarok két oldaláról. Az ikon illetve az ikonok előtt egy kis mécses világít, mint a nyugati templomok szentélyében. A Krisztus, az ő Anyja és a szentek ikonja által ábrázolt titokzatos jelenlétbe vetett hit miatt van az, hogy az orosz és az ukrán keresztények a saját házukba való belépés vagy látogatás, illetve a családjuk vagy vendégeik köszöntése előtt meghajolnak az ikonok előtt és keresztet vetnek. Ez a *“jelenlét”* gátat vetett néhány illetlen magatartásnak, és így nehéz volt hazudni, csalni vagy erőszakoskodni az ikon vagyis a *“szentek”* előtt. Az, hogy milyen mélységesen berögzült az emberek hétköznapi életébe ez az érzés, azt jól mutatja egy ősi közmondás: Ha valamiféle kísértésed van egy gaztett elkövetésére, hívd segítségül a szenteket és állj meg az ikonok előtt.

Krisztus és az ő Anyjának ikonjai előtt, az ő jelenlétükben a tropárok éneklésével különleges eredményt lehet remélni. A tropároknak az ikonok előtt való éneklése hasonló ahhoz, mint a nagyböjt során végzett hivatalos szertartások recitálása a hatodik imaórában. Ezeknek elsődlegesen ismét bűnbánati jelentésük van. A megbocsátást Krisztustól, a *“kegyelemmel teljestől”* kérjük, mert éppen ezért vette magára az emberi testet és választotta a keresztre való felemelkedést. Itt a szenvedés önkéntes voltán van a hangsúly, mint az sok keleti szokásnak a tartalma.⁹ Az örömteli befejezés nyilvánvaló megemlézése az első tropárban is kifejeződik, ami híven tükrözi kelet felfogását Krisztus kereszttéről: bánat és öröm. Bánat azért mert szenvedett és meghalt. Öröm, mert halállal legyőzte a halált és feltámadása összekapcsol bennünket. Ez a téma újra és újra visszatér a fényes hét énekeiben, a szent kereszt felmagasztalásában, és a húsvéti feltámadási szertartásban, valamint a húsvéti tropárban: *“Föltámadt Krisztus halottaiból, legyőzte halállal a halált, és a sírban*

⁸A Vörös Tér Moszkvában például nem egy kommunista kifejezés, hanem a régi neve a cári főváros leggyönyörűbb és legnagyobb terének.

⁹Vö. Hamman: *Die Liturgischen Entsetzungberichte im Sinne Vergleichener Liturgieforschung untersucht* (L.Q.F., 23 [Münster, 1928], 39-42.)

lévőknek életet ajándékozott". A második tropárban, ami az Istenszülőhöz szól, a hangsúly nem mint anyai szerepén van, hanem mint Isten Anyján, és ennek a szerepnek a hatalmán: *"ajándékozd nekünk a te könyörületedet"* — nem kizárólag gyermekeidnek — és *"tekintsd az embereket"* nem kizárólag népedet.

Az ő hatalma, istenanyai mivoltából származik. Ha a hatalmat egy barát segítségével tudjuk magunkénak, akkor az bizalommal és reménnyel tölt el: *"Mutasd meg hatalmadat, mint mindig!"* Az ő erejében való tántoríthatatlan bizalom által választjuk őt tudatosan oltalmazónknak. Az ősi szlávok számára, nem kevésbé mint előttük a görögöknek, Mária győzelmet szerző ereje nem pusztán lelki hatalom volt, hanem fizikailag is kiterjedt, még a hadseregre is. Ez tiszta megjelenítése az Istenszülőnek tulajdonított oltalom végtelen kérdéseinek, amit az ősi krónikások is neki tulajdonítanak. Az ő szerepe a győzelemben, a hadviselésben, a város oltalmazásában, magyarázza meg, hogy miért van szinte minden szláv városban és faluban legalább egy templom az ő tiszteletére szentelve.

Bűnbánati meghajlások

A szentélybe való belépés előtt, a pap és a diakónus meghajolnak a hívők előtt a templom jobb és bal oldala felé. Ezek a meghajlások a bocsánatért és a jóindulatért folyamodó könyörgések, valamint a szentélybe lépés szükséges feltételei. Ez tisztán egy evangéliumi gondolat: *"Amikor tehát felajánlod adományodat az oltáron, és ott eszedbe jut, hogy testvérednek valami panasza van ellened: hagy ott az adományodat az oltár előtt, és először menj, békülj ki testvéreddel, s csak akkor menj, és ajánld föl adományodat."* (Mt 5,23-24) Viszonzásul a hívők meghajolnak, hogy ezzel fejezzék ki bocsánatukat. Azonban ez a tördelem üres marad, ha nem jár vele békülés.

A XVI. században ez a két meghajlás a nép előtt, általános gyakorlattá vált.¹⁰ Jóval azelőtt, a kijevi eparchia híveinek megtiltották a templomba való belépést

¹⁰ *Euchologion* (Róma, 1526 és Párizs, 1560 [C.A.Swainson, *The Greek Liturgies Chiefly from Original Authorities*, London, 1884, pp.102,69]); mindamellet lásd ezt a XIII. századi patmoszi *Euchologionban* is, *Cod.*

addig, amíg valamilyen harag volt a szívükben.¹¹ A híveknek a templomba lépéskor meg kellett hajolniuk először az ikonosztázion előtt, majd utána a gyülekezet mindkét oldala felé, mintegy a szeretet és a béke kifejezéseként, és mint a kibékülés jeleként.

Az evangéliumos könyv, az oltár és a kézi kereszt megcsókolása

A pap megcsókolja az evangéliumos könyvet, mert ez tartalmazza az isteni tanítást és tanácsokat, és a közvetlenül Krisztustól származó szavakat. Ezért egy bizonyos értelemben az evangéliumos könyv ábrázolja Krisztus helyét. Ez az, amiért megegyezik a legméltóbb hely az oltár közepével, a "trónnal", ahol semmi egyéb nem állhat, kivéve az eucharisztia kelyhe és diszkosza. Évszázadokkal ezelőtt, ez a gyakorlat általános volt mindkét templomban, azonban mára ez megszűnt a latin templomokban.¹² Az evangéliumos könyv iránti hasonló magas fokú tisztelet megoszlott és mindkét egyházban más úton mutatkozott: a gondoskodásban és az evangélium sorainak gazdag kézzel történő kimunkálásában. Századokon át miniatúrákkal díszítették, sőt még néhány sor arannyal, vagy ezüsttel volt írva egy bíbor színű alapra. Később a kötést drágakővel, arannyal, ezüsttel, vagy elefántcsonttal díszítették.¹³ A bizánci egyház még mindig folytatja ezt a gyakorlatot. Bármennyire is egyszerű egy orosz, vagy ukrán parókia, az evangéliumos könyve gazdag ornamentikával van borítva, ami magába foglal öt miniatürizált ikont: a négy evangélistának, valamint a tanító Krisztusnak az ikonjait.

Az evangéliumos könyvet csak a pap csókolhatta meg, hogy még inkább kiemeljék azt a nagyfokú tiszteletet, ami Krisztusra, az Igére vonatkozik. Így a diakónus a kézi keresztet csókolja meg. Minthogy az oltár nem magát az Urat ábrázolja, hanem csak az ő trónját, ezért azt mindketten megcsókolják.

, 719 (Dinitriewsky, *Opisanie liturgicheskikh rukopisej krinaschikhsia v bibliotekakh pravoslavnago vostoka*, Vol. II. *Euchologia* [Kijev, 1901], p. 170).

¹¹ Vö. G.P. Fedotov, *The Russian Religious Mind* (New York:Harper and Bros., 1960), p. 217.

¹² Vö. H. Leclercq, *Evangélie* (DCL,V, 778)-

¹³ A latin rítusról, ld. F. Cabrol, *Books of the Latin Liturgy* (London, 1933), pp. 144-147; valamint S. Beissel, *Geschichte der Evangelienbücher in der ersten Hälfte des Mittelalters* (Freiburg, 1906).

A kézi kereszt, ami az oltáron fekszik, egy olyan feszület, amelyre Krisztus testét vésték. Ennek van egy fogantyúja, így könnyen adhat vele áldást, ha az utasítás előírja. A szolgálattevők megcsókolják ezt, amint az összes keresztény megcsókolja a keresztet, mert ez Krisztus halálának eszköze, minden kegyelem forrása, és a győzelem jele a gonosz hatalma felett.

A keresztnek az ereje az, ami hatást gyakorol a bizánci kereszténységre. Konstantin megtérése óta, a kereszt a politikai hatalom jelévé vált, megjelent a bizánci zászlókon a következő felirattal: *“In hoc signo vinces”* (E jelben győzni fogsz.) Az újonnan megtért kijevi tartományban mindkét eszme – a tisztelet és az erő – termékeny talajra talált. Az ún. *“Kereszt-csókolás”* a legünnepélyesebb eskü-formává és biztosítékká vált a kijevi Rusz fejedelemségei között. A politikai eskü megszegését maga a Szent Kereszt ellen elkövetett szentségtörésnek tartották. A büntetés gyors és félelmetes volt: amint ezt az ősi krónikákból láthatjuk.¹⁴ Bizánc tanítását soha nem felejtették el. *“Isten és a kereszt”* vagy *“Erő és a kereszt”* a cári politikai etika bázisa maradt.

¹⁴ Az ősi *Krónikák és Évkönyvek (Annales)* fő tárgya a kijevi fejedelemségek politikai története. Sajnos az összes névtelen. Vö. A.Shakhmatov, *Razyskaniya o drevnieishikh russkikh lietopisnikh svodakh* (Szentpétervár, 1908).